

**NĚMECKÉ UNIVERZITY 1945/46 A 1989/90:
TĚŽKÁ A NEOCHOTNÁ CESTA
K AKADEMICKÉ AUTONOMII**

JIŘÍ PEŠEK

Motto: „*A German university has one and only one object: to train thinkers.*“

James Morgan Hart 1874

Univerzita – jako v právně svébytném městském prostředí zakotvená, v mnoha ohledech na světské i duchovní vládě autonomní instituce, jako intelektuální prostředí i jako akademická obec vyučujících a studujících – je jedním z klíčově významných specifik, která bezmála od počátku druhého tisíciletí po Kristu až dodnes charakterizují západokřesťanskou Evropu ve srovnání se zbytkem světa. Dějiny univerzit, ostatně jako všech historických entit, mají ovšem své výšiny i hlubiny, „hvězdné hodiny“ a momenty slávy stejně jako etapy hany, bezradnosti a neochoty vzít na sebe nároky připomínané tradicí. Období, o nichž tu budu referovat, představují v dějinách německých univerzit specifické epochy „po pádu“ (*The Day after*, abych připomněl název slavného amerického filmu), tedy chvíle bolestivé kocoviny a střízlivění po opojení nebo po alespoň zdánlivě poklidném období užívání „výdobytků“ diktatur či přinejmenším autoritativních režimů, které neměly nejmenší respekt k akademickým svobodám ani k morálním imperativům.¹

¹ Nehodlám tu obsáhleji rozvíjet úvahy o typové shodnosti či míře rozdílů mezi třináctiletou celoněmeckou nacistickou diktaturou a čtyřicet let se – pod sovětskou kontrolou a po úvodním sovětským startovním impulsu – vyvíjející ulbrichtovsko-honeckerovské východoněmecké diktatuře, postupně se proměňující ve specifický policejné autoritativní „stát dělníků a rol-

Vymezil jsem své téma jako komparaci dvou, dle mého názoru strukturálně podobných či co do nároků po naplnění maxim akademické autonomie jako prostředí i duchovního zdroje univerzitního „obrození“, východiska pro nutné reformy i pro „sebeočistu“, přinejmenším paralelních historických situací německých univerzitních dějin. Systémově a idealisticky nahlíženo měly či snad (viděno v mezinárodním srovnání) dokonce i mohly univerzity v obou srovnávaných epochách přes nezanedbatelná poškození svého stavebního i přístrojového nebo knižního fundusu, přes nemalé personální ztráty a přes značné ideologické zátěže hrát roli center intelektuální a morální rekonstrukce a modernizace celé německé společnosti – avšak nehrály ji ani v nejmenším a naopak do velké míry zůstaly bolavými body, v nichž se zřetelněji než jinde ukazoval její po všech stránkách neutěšený aktuálně reálný stav.

V čem je tedy možno obecněji spatřovat klíčové momenty ozřejmování se univerzitní autonomie při znovuzrození univerzit po době nesvobody? Pokusil jsem se je shrnout do pěti bodů:

Především šlo v obou historických situacích o co nejrychlejší a nejúplnější obnovení principu akademické samosprávy, kterou prvá diktatura nahradila vůdcovským principem a druhá likvidací tradičních univerzitních fakultních struktur.

Šlo o vymezení hranic pravomocí a povinností samosprávy a okupační (státní) zemské správy při zajišťování fyzického i duchovního provozu univerzit.

V okamžicích zlomu bylo pak signifikantně důležité, zda a do jaké míry strukturální, obsahovou a zejména personální rekonstrukci učitelských sborů provozovaly samy univerzity ze své iniciativy, respektive zda byla jejich opatření státem respektována, nebo naopak zda tak stát či stát zastupující moc činila ve vrchnostenském postavení.

V tomto kontextu šlo i o to, zda a do jaké míry se učitelé, ale obdobně i studenti, stávali nositeli rekonstrukce, zda zůstali jejími zvnějšku univerzity „posunovanými“ objekty nebo zda se dokonce stali jejími „obětmi“.

---

níků“. K tématu existuje rozsáhlá literatura. Srovnej alespoň první nedeskriptivní syntetický pokus: Kaeble, Hartmut – Kocka, Jürgen – Zwahr, Hartmut (eds.): Sozialgeschichte der DDR, Stuttgart 1994. O koncept plné srovnatelnosti obou – diktátorských – režimů se opírá např. Sabrow, Martin – Walther, P. T. (eds.): Historische Forschung und sozialistische Diktatur. Beiträge zur Geschichtswissenschaft der DDR, Leipzig 1995 a nejnověji Parak, Michael: Hochschule und Wissenschaft in zwei deutschen Diktaturen. Elitenaustausch an sächsischen Hochschulen 1933–1952. Geschichte und Politik in Sachsen Bd. 23, Köln – Weimar – Wien 2004.

Konečně bylo pro univerzitu klíčově významné, zda a s jakou mírou duchovní nezávislosti byla ze svých tradic definovaných autonomních posic schopna interpretovat, artikulovat a širší společnosti zprostředkovávat výklad proměn, jimiž procházela jak akademická sféra, tak a především celek společnosti.

Pokusme se nyní – na základě rozsáhlé literatury, která je dnes k dispozici již vlastně k oběma revitalizačním zlomům v dějinách německých univerzit 20. století, ale s ohledem na charakter tohoto příspěvku nikoliv popisně – prozkoumat s ohledem na pět právě definovaných aspektů obě zlomové situace, definovat shody a rozdíly a hledat jejich vysvětlení.

1. Poválečné počátky

„Nultá hodina“ německých univerzit byla v roce 1945 masivně trpká:² Především oproti nejskvělejším nacistickým létům podstatně klesl počet univerzit, které byly počítány k „německé univerzitní krajině“ a kam mohla – válkou tvrdě zdecimovaná, ale v existenčně těžkých bezprostředně poválečných měsících a letech po studiu zoufale dychtící – německá mladá generace odcházet za studiem. Vedle opětného osamostatnění rakouské oblasti (univerzity ve Vídni, Innsbrucku, Linci a Štýrském Hradci)³ přišlo poražené, rozdělené a až na kraj (ne)existence dovedené Německo nejen o „anektované“ univerzity ve Strassburgu⁴ (navrácena Francii) a v Praze (obnovena nacisty „dočasně“ uzavřená Univerzita Karlova a naopak zpětně k 17. listopadu 1939 zrušená Německá univerzita v Praze⁵) a Poznani (uni-

---

² Schild, Axel: Im Kern gesund? Die deutschen Hochschulen 1945, in: König, Helmut – Kuhlmann, Wolfgang – Schwabe, Klaus (eds.): Vertuschte Vergangenheit. Der Fall Schwerte und die NS-Vergangenheit der deutschen Hochschulen, München 1997, s. 223–240, z jiného úhlu pohledu: Krönig, Waldemar – Müller, Klaus-Dieter: Nachkriegssemester. Studium in Kriegs- und Nachkriegszeit, Stuttgart 1990.

³ K rakouské situaci srovnej studii Konráda, Oty: Obnova rakouského vysokého školství v letech 1945–1955 v tomto sborníku. Z rakouské literatury srovnej zejména: Fleck, Chrisitan: Autochtone Provinzialisierung. Universität und Wissenschaftspolitik nach dem Ende der nationalsozialistischen Herrschaft in Österreich, Österreichischer Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 7/1 (1996), s. 67–92.

⁴ Univerzita ve Strassburgu byla jako „Reichsuniversität“ otevřena 1. 5. 1941, roku 1944 byla pak evakuována do Tübingen. Srovnej: Boehm, Laetitia – Müller, Rainer A. (eds.): Universitäten und Hochschulen in Deutschland, Österreich und der Schweiz. Eine Universitätsgeschichte in Einzeldarstellungen, Düsseldorf – Wien 1983, s. 331 a 343.

⁵ Kavka, František – Petráň, Josef (eds.): A History of Charles University, Prague 2001, Vol. II. s. 262.

verzita obnovena Polskem), ale v rámci Spojenci v Postupimi posvěceného odstoupení německých východních území ve prospěch SSSR a Polska ztratilo Německo také dvě staré říšské univerzity: v pruském Královci a ve slezské Vratislavi.⁶ Na vnitřním německém území pak alespoň v případě hesenského Giessenu, malé univerzity, mimořádně tvrdě postižené již obecným masivním úbytkem studentstva za nacismu, uplatnili Američané opatření, s nímž původně plošně počítala extrémní (v jisté fázi názorového vývoje ovšem F. D. Rooseveltovi velmi blízká) tzv. Morgenthauova doktrína: ponechat Německu jen medicínské a agrární vysoké školy či fakulty a jinak univerzity zrušit.⁷ Gießen byl degradován na agrární vysokou školu a trvalo mu to jednu generaci než se opět vrátil do klubu univerzit.⁸

Dvacet německých univerzit, které v letech 1945–46 znovu otevřely své brány studentstvu, představovalo tedy – přinejmenším nominálně – pouze dvě třetiny německé válečné univerzitní kapacity.⁹ Většina univerzit ame-

⁶ K této tematice existuje řada politicky značně jednostranných sborníků a syntetizujících prací doby před 1989, vzniklých většinou bez možnosti soustavné práce s prameny. Srovnej: Deutsche Universitäten und Hochschulen im Osten, Köln 1964, Kvalitnější, byť i politicky namnoze nadále jednostranné přehledné práce vyšly v 90. letech: Königsberg und seine Universität. Eine Stätte ostmitteleuropäischen Geisteslebens, Nordost-Archiv N.F. III/2, Lüneburg 1994; Rausching, Dietrich – von Verée, Domta (eds.): Albertus-Universität zu Königsberg und ihre Professoren, Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg in Preussen, Bd. XXIX. 1994, Berlin 1995.

⁷ Moraw, Peter: Kleine Geschichte der Universität Gießen von den Anfängen bis zur Gegenwart, Gießen 1990, s. 225 k tomu říká: „Ausgangspunkt war die verzweifelte Lage in der amerikanischen Besatzungszone und in Gießen im ersten Nachkriegsjahr [...] die restlose Auslieferung eines zu Tode erschöpften und kompromittierten Landes an die Besatzungsmacht. Diese hatte zunächst sämtliche Hochschulen geschlossen und damit zum Beginn eines Wettlaufs der einzelnen Anstalten mit dem Ziel der Wiedereröffnung herausgefordert. Denn bei weitem nicht stand fest, dass die alten Verhältnisse wiedererstehen würden. Vielmehr gab es eine Mehrzahl unterschiedlicher, zunächst durchaus reduzierender oder bestenfalls beschränkender Konzepte“.

⁸ Tamtéž, s. 227–228; Chroust, Peter: Giessener Universität und Faschismus. Studenten und Hochschullehrer 1918–1945, Bd. 1, Münster – New York 1994, s. 304–323.

⁹ Podle – byť i jen dílčího – data otevření univerzit lze řadu německých univerzit rekapitulovat následujícím způsobem: Heidelberg 15. 8. 1945, Freiburg i. Br. 17. 9. 1945, Göttingen 17. 9. 1945, Marburg a. L. 25. 9. 1945, Tübingen 15. 10. 1945, Jena 15. 10. 1945, Münster 3. 11. 1945, Hamburg 6. 11. 1945, Bonn 17. 11. 1945, Kiel 27. 11. 1945, Köln 10. 12. 1945, Berlin 29. 1. 1946, Frankfurt a. M. 1. 2. 1946, Halle a.d. Saale 1. 2. 1946, Leipzig 3. 2. 1946, Würzburg 5. 2. 1946, Greifswald 15. 2. 1946, Rostock 25. 2. 1946, Erlangen 5. 3. 1946 a München 23. 7. 1946. Srovnej Wolgast, Eike: Die Wahrnehmung des Dritten Reiches in der unmittelbaren Nachkriegszeit (1945/46), Heidelberg 2001, s. 291–294, resp. John, Jürgen – Wahl, Volker – Arnold, Leni (eds.): Die Wiedereröffnung der Friedrich-Schiller-Universität Jena 1945. Dokumente und Festschrift, Rudolstadt – Jena 1998, s. 449–452. Je samozřejmé, že z nejrůzněj-

rické britské a francouzské okupační zóny otevřela alespoň část svých poslucháren již v zimním semestru 1945/46, v sovětské okupační zóně se tak stalo v podstatě o semestr později. Již 22. května 1946 pak zahájila v barácích protiletadlových kasáren v porýnské Mohuči provoz také jedna Francouzi nově založená univerzita.¹⁰ V roce 1948 pak jako nezamýšlený produkt sovětizace Berlínské (Humboldtovy) univerzity přibyla Svobodná univerzita, usilující nadto o eliminování vilémovské tradice profesorského autoritářství. Proces znovuvytváření německé univerzitní sítě na delší čas završilo francouzské založení univerzity v Saarbrückenu. K univerzitám zatím nepatřila sedmička technických vysokých škol (Technische Hochschulen), až později transformovaných v plnohodnotné univerzity: Cáchy, Berlín, Darmstadt, Karlsruhe, Hannover, Mnichov, Stuttgart. Neuniverzitní statut si na dobu více než jedné generace podržela i *Medizinische Akademie Düsseldorf*, povýšená a rozšířená v univerzitu až roku 1965.

Nadpoloviční většina univerzit, a to nejen ve velkých městech (především univerzity Berlín, Hamburg, Kolín, Frankfurt, Mnichov, ležela doslova v troskách), byla zničena bombardováním. Jen šest až devět jich platilo za provozu schopné.¹¹ Všechny německé univerzity byly – ve srovnání s počátkem 30. let – postiženy ztrátou části profesorského sboru. První ránu zasadily profesorským sborům již roku 1933 politické a rasové čistky, tím drsnější, čím liberálnější byla dříve ta která univerzita. Tehdy bylo vyhnáno nebo odešlo celkem 1.268 vysokoškolských učitelů. Oproti tomu spíše výjimečné bylo pak předčasné pensionování některých profesorů,

---

ších důvodů traduje řada univerzit jiná data svého znovuootevření. Tak např. pro Tübingen bylo nárokováno postavení prvé po válce otevřené univerzity v Německu: srovnej Quartal, F.: Tübingen, in: Boehm – Müller: Universitäten, s. 343. Autor vychází z prací, vydaných k univerzitnímu jubileu: Jens, W.: Eine deutsche Universität. 500 Jahre Tübinger Gelehrtenrepublik, München 1977 a Decker-Hauff, H. (ed.): Contubernium. Beiträge zur Geschichte Eberhard-Karls-Universität Tübingen, Tübingen 1971.

¹⁰ Srovnej především studii Filipové, Lucie: Univerzity ve francouzské okupační zóně v Německu (1945–1948), v tomto sborníku. Dále: Mathey, Helmut: Die Universität Mainz 1477–1977, Mainz 1977, s. 291–311; Defrance, Corine: Die Franzosen und die Wiedereröffnung der Universität Mainz 1945–1949, in: Clemens, Gabriele (ed.): Kulturpolitik im besetzten Deutschland 1945–1949, Stuttgart 1994, s. 117–130; Baginski, Christophe: Frankreichs Universitätspolitik am Beispiel der „Affäre Josef Schmid“, Freiburg i. Br./Mainz 1945–1952, Jahrbuch für westdeutsche Landesgeschichte 22. 1996, s. 353–371 a Mathy, Helmut: Johannes-Gutenberg-Universität von Rheinland-Pfalz, Mainz 1997, zde zejména s. 61–74.

¹¹ Vyšší počet uvádí Fallon, Daniel: The German University. A Heroic Ideal in Conflict with the Modern World, Boulder 1980, s. 55. Oproti tomu Jarausch, Konrad H.: Deutsche Studenten 1800–1970, Frankfurt a. M. 1974, s. 214 hovoří o dvanácti takřka úplně zničených univerzitách (příklad Würzburg) a jen šest jich přečkalo válku bez větších škod.

kteří odmítali režim hnědých revolucionářů. Většina profesorů totiž nacistickou revoluci kritizovala „zprava“, a to nikoliv přednostně pro likvidaci svobody názoru a jejích nositelů.¹² Někteří „starokonzervativci“ byli svým způsobem ještě agresivnější než nacionálně-socialističtí revolucionáři. Stojí za to připomenout příklad göttingenského historika starověku Ulricha Kahrstedta, který 18. ledna 1934 v rámci veřejné kritiky jiného konzervativce, zasloužilého badatele o raně novověkých dějinách Karla Brandiho, který se „provinil“ účastí na mezinárodním historickém sjezdu ve Varšavě, korunoval svoji řeč provoláním: „[...] říkáme ne mezinárodní vědě, říkáme ne mezinárodní vědecké obci, říkáme ne výzkumu, nacházejícímu svůj účel sám v sobě [...]“.¹³ Část mladších členů profesorských sborů a ovšem podstatnou část univerzitního *Mittelbau* pohltila fronta, menší personální daň si vybralo bombardování či přechod fronty.

Tyto ztráty, podstatnější u přírodovědných, medicínských a technických oborů než u sociálních a humanitních věd, byly ovšem relativně menší než mezery ve sborech, vyvolané nacistickou eliminací „nevhodných“ intelektuálů. Někteří exulanti se od roku 1945 vraceli do válkou přeorané, nicméně nadále (přinejmenším při pohledu z Británie nebo USA) převážně „hnědé“ vlasti, většina z těch, kdo přežili, však již trvale zakotvila na zahraničních, zejména amerických univerzitách.¹⁴ To platí i o podstatné části vyhnaného (především židovského) vědeckého doros-

¹² Srovnej: Pešek, Jiří: Ve znamení kontinuity: nad novou literaturou k dějinám německých a rakouských univerzit let 1933–1945(1950), AUC Studia territorialia III. 2001 Studia germanica et austriaca, Praha 2002, s. 151–188, ze starší literatury srovnej: Funke, Manfred: Universität und Zeitgeist im Dritten Reich. Eine Betrachtung zum politischen Verhalten von Gelehrten, Aus Politik und Zeitgeschichte 12. 1986, s. 3–14; Faust, Anselm: Professoren für die NSDAP. Zum politischen Verhalten der Hochschullehrer 1932/33, in: Heinemann, Martin (ed.): Erziehung und Schulung im Dritten Reich, Bd.2, Stuttgart 1980, s. 31–49, z novějších prací připomeňme: Herbert, Ulrich: Wer waren die Nationalsozialisten? Typologie des politischen Verhaltens im NS-Staat, in: Hirschfeld, Gerhard – Jersak, Thomas (eds.): Karrieren im Nationalsozialismus. Funktionseliten zwischen Mitwirkung und Distanz, Frankfurt a. M. – New York 2004, s. 17–42, kde autor hovoří o „integraci nacionálně socialistických a přednacistických elit“ v závěrečné fázi světové války.

¹³ Boockmann, Hartmut: Wissen und Widerstand. Geschichte der deutschen Universität, Berlin 1999, s. 255.

¹⁴ Nejstarší, dodnes však citovanou prací je: Pross, Helge: Die deutsche akademische Emigration nach den Vereinigten Staaten 1933–1941, Berlin 1955, dále srovnej: Röder, Werner – Strauss, Herbert A. (eds.): Biographisches Handbuch der deutschsprachigen Emigration nach 1933, 3 Bde in 4 Teilen, München 1980; Kröner, Peter: Vor fünfzig Jahren. Die Emigration deutschsprachiger Wissenschaftler 1933–1939, Münster 1983; Möller, Horst: Exodus der Kultur. Schriftsteller, Wissenschaftler und Künstler in der Emigration nach 1933, München 1984. Velmi konkrétně to ukázal Weisbrod, Bern: The Moratorium of the Mandarins

tu, který se dokázal i přes extrémně těžké počátky v zahraničí profesorsky uchytit a netoužil ještě jednou začínat v zemi, která ho – nadále – nemilovala, resp. nadále zarytě blokovala navrácení nacisty odňaté akademické kvalifikace.¹⁵

Největší personální „ztráty“ ovšem univerzitám hrozily v důsledku poválečných politických čistek, nařízených a z části i prováděných okupačními mocnostmi. V první fázi byl výkon povolání zastaven asi třetině stávajících a na místě se nacházejících členů profesorských sborů: 4.289 vysokoškolským učitelům. Poměrně brzy – tj. nejpozději po předání denacifikačního řízení do německých rukou – se ovšem zhruba polovina z nich opět vrátila za katedry. Nás budou otázky – ztroskotavší – denacifikace univerzit jako takové zajímat o něco později. Velký význam však tato problematika měla již pro znovukonstituování univerzit jako institucí, resp. samosprávných korporací, které usilují o to, aby státní mocí nebo tím, kdo ji aktuálně supluje, bylo uznáno jejich statutární postavení a respektována svrchovanost jejich samosprávy.

Univerzity využily zániku Třetí říše k tomu, aby se ve chvíli kolapsu stranického dohledu a diktátu zbavily také nacisty vnuceného *Führerprinzipu* (autoritárně monokratická forma vlády) a navrátily se ke stavovsko oligarchické – totiž pouze na ordináře omezené, nicméně volené akademické samosprávě.¹⁶ Vedlejším, ovšem pro profesory velmi příjemným efektem

---

and the Self-Denazification of German Academe a View from Göttingen, *Contemporary European History* 12. 2003, s. 47–69, zde s. 54n. Mezi léty 1933–38 muselo odejít 49 z 233 učitelů. Po válce se vrátili jen dva profesoři. Nevrátil se nikdo ze slavných fyziků a matematiků, kteří založili meziválečnou proslulost univerzity, ostatně obdobně jako obecněji nikdo ze stovky německých fyziků, emigrovavších do USA. Např. Albert Einstein „přesídlení do země masových vrahů“ zásadně zavrhoval.

¹⁵ Wolgast: Die Wahrnehmung des Dritten Reiches, s. 306 připomíná, že ani jeden z německých rektorů nezmínil v projevech k poválečnému otevření univerzit židovské kolegy, vyhnané roku 1933, ani nevyjádřil radost nad tím, že se někteří profesoři po létech nucené pausy nyní přece jen vrací na své katedry. Martin, Bernd: Die Entlassung der jüdischen Lehrkräfte an der Freiburger Universität und die Wiedereingliederung nach 1945, in: *Freiburger Universitätsblätter* 129. 1995, s. 7–46, upozorňuje, že není známo, že by některá německá univerzita podnikla vážný pokus získat zpět učitele, vyhnané roku 1933. Srovnej Chroust, Petr: Der verordnete Neubeginn. Grundzüge der Entnazifizierungspolitik an den deutschen Hochschulen, in: Aumüller, Gerhard – Lauer, Hans – Remschmidt, Helmut (eds.): *Kontinuität und Neuanfang in der Hochschulmedizin nach 1945. Symposium zur Hochschulmedizin am 5. und 6. Juli 1996 in der Phillips-Universität Marburg, Marburg 1997*, s. 102–112, zde s. 111n. a Lemberg, Margret: Odebírání doktorského titulu na Fili-pově univerzitě v Marburku v letech 1933–1945, *HUCP XLII. 2002 (2003)*, s. 123–146.

¹⁶ Kluge, Alexander: *Die Universitäts-Selbstverwaltung. Ihre Geschichte und gegenwärtige Rechtsform*, Frankfurt a. M. 1958, zde kapitola V: Die Hochschulreform nach 1945, s. 101–114.

samosprávně politického návratu před rok 1933 bylo, že tímto krokem bylo (na další čtvrtstoletí) zlikvidováno akademické spolurozhodování, resp. i jen pouhá nutnost informování nižší učitelské a studentské reprezentace o tématech a rozhodnutích univerzitní vlády. Samozřejmě poválečná likvidace *NS-Dozentenbundu* a *NS-Studentenbundu* znamenala také plný návrat neomezené vnitřní univerzitní vlády „mandarínů“ v jejím – pokud možno – nejkonservativnějším vilémovském vydání.¹⁷

Co možná rychle byli zvoleni nebo – s ohledem na evakuaci, rozprchnutí, případně jiné, závěrečnou fází války způsobené rozptýlení profesorských sborů univerzit – jinak provizorně etablování rektori a děkani, a to především z řad profesorů, kteří se nechali za nacismu předčasně penzionovat nebo v pasivní rezistenci bez funkcí a vzdálení veřejného působení očekávali v příšeří svých pracoven konec vražedného režimu. Bylo jim jasné, že univerzity musí „v nulté hodině“ vůči (kterékoliv aktuální) výkonné moci uhájit svoji subjektivitu a tedy nárok na její finanční i hmotnou podporu, pomoc při rekonstrukci budov, zařízení i při znovuotevření akademického provozu, ale také její souhlas s reformou statutu, vnitřního řádu, ale i zákonného postavení univerzit. A oněm prvním reprezentantům německých univerzit bylo také jasné, že za to všechno bude oné „moci“ nutno učinit řadu, patrně i podstatných, ústupků.

Americká a britská okupační správa (a v jejich rajónu ležela většina univerzit) si velmi rychle uvědomila význam univerzit pro (generační) obnovu potřebných akademických elit, zdecimovaných, zdiskreditovaných a obecněji těžce postižených více než dvanácti lety diktatury i zničující válkou. Německo potřebovalo náhradu za inteligenci, která emigrovala, byla umučena ve věznicích a lágrech, zahynula při bombardování, padla na frontě, zmizela – a to v ruském případě nejednou až na celé desetiletí, případně (a to obecněji) navždy – v zajateckých táborech, byla

---

Srovnej nově: Jahr, Christoph, in: Bruch, Rüdiger vom – Jahr, Christoph (eds.): Die Berliner Universität in der NS-Zeit. Band I.: Strukturen und Personen, Stuttgart 2005, citováno dle recenze Christoha Schutte in: H-Soz-Kult: <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2006-2-194>, 17. 6. 2006.

¹⁷ K pojmu univerzitní „mandarín“ srovnej klasickou knihu Ringer, Fritz K.: The Decline of the German Mandarins. The German Academic Community 1890–1933, Cambridge Mass. 1969, resp. mnou použité (druhé) německé vydání: Die Gelehrten. Der Niedergang der deutschen Mandarine 1890–1933, München 1987, zejména s. 385–394. Tezi o touze německých poválečných univerzit navrátit se „před první světovou válku do oné velké doby německých univerzit“ zastávala již řada dobových pozorovatelů. Srovnej Phillips, David: Zur Universitätsreform in der britischen Besatzungszone 1945–1948, Köln – Wien 1983, s. 7.

z Německa odtransportována „kořistními komandy“ všech vítězných států¹⁸ nebo byla do té míry politicky i lidsky diskreditována, že jí již nebylo možno povolit návrat k profesionální kariéře. Roku 1950 ukázala anketa konzervativního evangelického časopisu *Christ und Welt*, že na své katedře zůstalo mezi léty 1933 a 1950 bez přerušení působení jen 14,2 procenta německých profesorů.¹⁹

Německo ale potřebovalo také vychovat generaci nové inteligence, která by zničenou a miliony utečenců či vysídlenců zaplavenou zemi lékařsky, právnicky, učitelsky a ovšem také stavebně a technicky stabilizovala a rekonstruovala. A zkušenost z doby po I. světové válce učila, že univerzity jsou dobrým prostředkem rekultivace, disciplinace a společenské reintegrace nezanedbatelné části jak mladých utečenců a vyhnanců, tak masy zdivočelých mladých mužů, oblečených do uniforem armády, která již neexistovala. Rubová strana tohoto pozitivního odhodlání se projevila např. v tom, že z praktických důvodů na většině univerzit nadále (oficiálně nebo neoficiálně) platil nacisty zavedený *numerus clausus* pro ženy:²⁰ V ideálním případě neměl jejich podíl překročit 15 procent. Počtem omezená místa v posluchárnách byla potřeba pro nestabilizované mladé muže... Jako již v průběhu války, ustavila se ovšem i nyní situace v reálu nakonec podstatně výhodněji ve prospěch dívek.

Tváří v tvář potřebám okupační správy byly tedy velmi rychle zapomenuty morgenthauovské fantazie a okupační správa poměrně velmi ochotně podporovala znovuoostavení, rekonstrukci a znovuootevření německých univerzit. První z nich – v americké, francouzské i britské zóně – otevřely alespoň tu provozu schopnou část svých poslucháren již čtyři až pět měsíců po konci války. Alexander Kluge – s ohromnou znalostí správních reforem, ale zároveň i se svrchovaně disciplinovanou věrností adenauerovské mytologii německé sebeobnovy vlastní silou – charakterizoval roku 1958 bezprostředně poválečný samosprávný vývoj německých univerzit, které se

¹⁸ Ash, Mitchell G.: Verordnete Umbrüche – Konstruierte Kontinuitäten: Zur Entnazifizierung von Wissenschaftlern und Wissenschaften nach 1945, in: Zeitschrift f. Geschichtswissenschaft 43. 1995, s. 903–923, zde s. 906n. Shrnutí obsáhlé literatury k rozsáhlým americkým, britským a sovětským „intelektuálním reparacím“ in: Judt, Matthias – Ciesla, Burghard (eds.): Technology Transfer out of Germany, Chur 1995.

¹⁹ Jarausch: Deutsche Studenten, s. 214.

²⁰ Boockmann: Wissen und Widerstand, s. 254 uvádí autor pro Göttingen, že ještě v zimním semestru 1948/49 bylo z 4296 zapsaných studentů (přijata byla třetina všech zájemců o studium) jen 22 % žen. Z mužů byla třetina bývalých důstojníků, jen pětina studentů nesloužila v ozbrojených silách Třetí říše.

(v jistém přechodném vakuu, způsobeném masivním nacistickým „pročištěním“ platného práva) podle jeho názoru vyvíjely s nezanedbatelnými odlišnostmi s ohledem na tu kterou okupační zónu, třemi body:²¹

Obecně se všechny univerzity obrátily opět k tradičnímu, před rokem 1933 platnému univerzitnímu právu. Vysoké školy zaujaly vůči státu nezávislejší postoj než měly před rokem 1933. Bylo obecně uznáváno, že po této katastrofě je – v ještě daleko větší míře než roku 1807 – třeba rozvzpomenout se na duchovní hodnoty a v jejich rámci provést univerzitní reformu, která nebude pouhou vnějšností. Kluge k tomu podotýká, že restaurace starého práva probíhala se zdůrazněním univerzitních korporativních tradic, odkazujících k „původním“ předabsolutistickým akademickým svobodám. Univerzity principiálně spadaly pod pravomoc – již před rokem 1949 funkčně do velké míry „zprovozněných – nově definovaných zemí a jejich orgánů. Až do roku 1947 lze sledovat univerzitní legislativní či statutární vývoj v západních zónách a sovětské okupační zóně jako souběžný, respektive vzájemně provázaný. Definitivní rozhod vykrystalizoval až roku 1949 (secese studentů z Humboldtovy univerzity a založení Svobodné univerzity – FU). „V západním Německu byl roku 1948 poprvé předložen ucelený systém reformních návrhů, a to dvěma navzájem nezávislými komisemi, do nichž náleželi mj. Gustav Radbruch, Walter Hallstein, Bruno Snell a C. F. von Weizsäcker“.²² Tyto, tzv. *Schwalbacher Richtlinien* se poté staly základem reformního vývoje západoněmeckých univerzit. Oproti tomu v NDR v roce 1953 univerzity své statuty vytvořily a odhlasovaly formálně samy (s nemalými historizujícími návraty až do poloviny 19. století), skutečným konstitutivním aktem se ovšem stalo až jejich potvrzení státem o rok později.²³

Jestliže s druhým a třetím Klugeho bodem lze souhlasit jen velmi podmíněčně, je přece možno z tohoto, alespoň letmo připomenutého procesu vyvodit pro naše téma především to, že v bezprostředně poválečných letech se univerzity řídily jednak vlastními, provizorními předpisy, usneseními a rektorskými výnosy, odkazujícími na obecnou legislativní rovinu

²¹ Kluge: Die Universitäts-Selbstverwaltung, s. 101.

²² Tamtéž, s. 103. Návrhy vyšly tiskem jako: Geiler, Karl – Hallstein, Walter – Radbruch, Gustav (eds.): Richtlinien für die Reform der Hochschulverfassungen in den Ländern des amerikanischen Besatzungsgebietes. Vorschläge eines Sachverständigenausschusses, Heidelberg 1948.

²³ Parak: Hochschule und Wissenschaft, soudí, že na saských vysokých školách přinesl reálné a dalekosáhlé odstranění univerzitní autonomie již počátek 50. let.

právních úprav doby výmarské republiky, jednak vyhláškami a příkazy okupační správy, operativně zastupované pověřeným „univerzitním důstojníkem“.²⁴ Na tomto mladém muži v uniformě okupační armády, na jeho zájmu a schopnostech, na jeho kontaktech s profesory, s vedením univerzity, ale i s nadřízenými orgány okupační správy pak vždy do velké míry záleželo, která z navzájem si konkurujících složek nabude vrchu.²⁵ *Universitätsoffiziere* všech tří, resp. čtyř zón nadto působili při – většinou z nich nepříjemných – denacifikačních jednáních poměrně často v kooperaci se spojeneckými tajnými službami a rádi jim přenechávali břemeno konečných rozhodnutí, ať již byla vedena jakýmikoliv cíli. V každém případě, ač to řada německých autorů po dlouhou dobu soustavně popírala, braly v prvních poválečných letech okupační orgány koncepcí i výsledky usilování univerzitních samospráv úvahu jen tehdy, když se shodovaly s jejich vlastními záměry. A naopak, od chvíle, kdy byla správa univerzit (a v jejím rámci i denacifikace) vrácena do plné režie německých orgánů, došlo k rychlému a poměrně komplexnímu odbourání všech „zbytečných“ demokratizačních vymožeností.

Příkladem tu poslouží marburská univerzita, resp. do prázdna vyznělé ohromné reformní úsilí amerického univerzitního důstojníka pro Hesensko, sociologa a již od 30. let právě v oboru německých vysokých škol akademicky kvalifikovaného specialisty Dr. Edwarda Y. Hartshorne. Ten nejen že s masivní dávkou iniciativy řešil řadu případů osob, perzekvovaných za nacismus, univerzitní knihovně obstaral, resp. též osobně věnoval množství

---

²⁴ K roli těchto klíčových osobností denacifikace a znovuzprovoznění německých univerzit srovnej čtyři v podstatě materiálové sborníky, edičně připravené M. Heinemannem: Heinemann, Manfred (ed.): Hochschuloffiziere und Wiederaufbau des Hochschulwesens im Westdeutschland, Teil 1: Die britische Zone, Hildesheim 1990, Teil 2: Die US-Zone, Hildesheim 1990, Teil 3: Die französische Zone, Hildesheim 1991; Týž (ed.): Hochschuloffiziere der Sowjetischen Militäradministration in Deutschland (SMAD) und Wiederaufbau des Hochschulwesens in der Sowjetischen Besatzungszone 1945–1949, Berlin 1997. Celkově k téže tematice srovnej starší sborník téhož editora: Heinemann, Manfred (ed.): Umerziehung und Wiederaufbau. Die Bildungspolitik der Besatzungsmächte in Deutschland und Österreich, Stuttgart 1981.

²⁵ Moraw, Peter: Kleine Geschichte der Universität Gießen, s. 227 názorně vysvětluje na giessenském případě klíčovou roli těchto mužů, v konkrétním případě Dr. E. Y. Hartshorne, v Marburgu sídlícího (ale opakovaně působícího i ve prospěch Heidelberku) univerzitního důstojníka pro Hesensko. „Das gefährlichste und am Schluß wohl ausschlaggebende Moment war die Tatsache, dass die führenden Männer der Ludoviciana den amerikanischen Universitätsoffizier nicht für sich gewinnen konnten. Aus der Geschichte anderer Universitäten ist bekannt, dass diese aufsichts- und weisungsbefugte Person für die Frage der Wiedereröffnung entscheidend war“.

knih a upřímně se zasazoval za důkladnou demokratizační reedukaci německé inteligence a za modernizaci této konzervativní univerzity, ale (vlastně bohužel!) zpracoval i nový univerzitní statut, který se měl stát závaznou normou pro celé Hesensko. Hartshornovými sympatiemi k Německu nesené reformní úsilí ovšem záhy skončilo v džípu, velmi odborně zablokovaném a rozstříleném na dálnici před Wiesbadenem. Je symptomatické, že tento dobře zorganizovaný úspěšný atentát na vlivného – okupačního – zastávce demokratizace německého akademického školství, k němuž došlo 30. srpna 1946, nebyl nikdy objasněn.²⁶ Vývoj marburské (a nejen marburské) univerzity se pak ihned důrazně obrátil od denacifikace a demokratisace k pokud možno všestranné kontinuitě s nacistickou epochou.²⁷

Věřit na duch akademické duchovní obnovy lze po pročtení relací o poměrech na poválečných německých univerzitách jen stěží. Evangelickými studenty agresivně ukřičený a vypískaný páter Martin Niemöller, vyzývající na univerzitě v Erlangenu 22. ledna 1946 k tomu, aby německý národ před Bohem a lidmi uznal svoji vinu na nacistických zločinech minulých dvanácti let a vydal se tak na cestu své duchovní obnovy, stojí tu vedle velkého filozofa Karla Jaspersa, jemuž se totéž opakovaně dalo při přednáškách, na nichž studentům předkládal teze své *Otázky viny*.²⁸ Jaspersovo zoufalství z poměrů, panujících na univerzitě, vyústilo roku 1948 v *de facto* útěk z Heidelberku do Basileje. Marburský rektor Ebbinghaus konstatoval roku 1946: „nechceme popírat, že je stále ještě velmi mnoho studentů, kteří teď jako dříve holdují nacionálně socialistickému šílenství“.²⁹ Ještě v roce 1950 si ve svých esejích z cesty po Německu zoufala nad morálním stavem německého studentstva Hannah Arendtová.³⁰

²⁶ Krüger-Bulcke, Ingrid: Universität in Zwielficht. Der Zustand der Universität Marburg und ihre Erneuerungsbemühungen unter amerikanischen Einfluß 1945/46, in: Aumüller – Lauer – Remschmidt (eds.): Kontinuität und Neuanfang in der Hochschulmedizin nach 1945, s. 13–36, zde s. 22. Autorka provedla rozsáhlou rešerši v The National Archives, Washington D.C. v aktech OMGUS, kde zpracovala soubor přehledných zpráv, úřední korespondence i osobní pozůstalosti tohoto amerického „university officer“ pro Hessensko.

²⁷ Srovnej Lemberg, Margret: Verboten und nicht verbrannt. I. Die Universitätsbibliothek Marburg und ihre Bücher von 1933 bis 1946, Marburg 2001, s. 201n. a Krüger-Bulcke, s. 35–37.

²⁸ Ellwein, Thomas: Die deutsche Universität vom Mittelalter bis zur Gegenwart, Frankfurt a. M. 1992, s. 238.

²⁹ Chroust: Der verordnete Neubeginn, s. 108.

³⁰ Arendt, Hannah: Besuch in Deutschland (1950). Die Nachwirkungen des Naziregimes, in: Arendt: Zur Zeit. Politische Essays, Berlin 1986, s. 43–70.

V převažující autorskou skepsi vyústila i retrospektivní soustavná analýza dobových rektorských řečí, pronesených při slavnostech otevírání univerzit let 1945–46, kterou provedl Eike Wolgast.³¹ Kritickou reflexi nacistické epochy (a dokonce i deklaraci německé viny na právě prohrané válce) našel prakticky jen u marburského rektora, filozofa Julia Ebbinghause (mj. právě v době, kdy jeho univerzita stála pod vlivem E. Y. Hardsthorne) a alespoň letmo i u frankfurtského rektora, lékaře Georga Hohmanna. Řada rektorů oproti tomu dokázala ve slavnostních projevech právě uplynulou epochu a nacistický režim jednoduše nezmínit.

Důvod k takovému postoji ovšem zdaleka nespočíval jen v obecně formulovaných hodnotových soudech a chybějící reflexi reprezentantů znovuzrozených akademických obcí. Praktická stránka věci spočívala v tom, že ve chvíli otevření přednáškových síní studentům teprve probíhala denacifikace učitelů.³² Ta na většině univerzit započala z iniciativy akademické samosprávy: profesorské sbory byly okupační mocí informovány o potřebě denacifikace jako o nutné podmínce znovuzahájení univerzitního provozu a začaly ji tedy provádět ve vlastní režii. Cílem bylo vyloučit nejvýraznější a obecně známé exponenty nacistického režimu (ve 30. letech nezřídka té které univerzity v rámci zavádění „nových oborů“ dosazené „zvenčí“) a uchránit co největší počet svých odborně „nepostradatelných“ profesorů, potřebných pro zahájení a udržení výuky. Nemilosrdně se tu střetl politicko morální a pragmatický princip – ostatně podobně jako i později při dalších kolech denacifikace prováděné tentokrát v režii spojeneckých orgánů. Okupační správa totiž (opět velmi obdobně ve všech čtyřech zónách) shledala onu vlastní, primární německou denacifikaci velmi měkkou, nedostatečnou a „neobjektivní“ – již jen ve smyslu absence jednotných kritérií.³³ Dříve nebo později se proto objevily jednotné formuláře a denacifikační řízení, přísně

³¹ Wolgast: *Die Wahrnehmung des Dritten Reiches in der unmittelbaren Nachkriegszeit (1945/46)*, Heidelberg 2001, s. 296nn. Wolgast připomíná mínění Lorda Chorleye z London School of Economics, který roku 1946 prohlásil, že rektori německých univerzit – už jen s ohledem na své stáří – nedorostli na úroveň úkolu přebudovat univerzity. Tamtéž, s. 294.

³² Obecně k denacifikaci Fürstenau, Justus: *Entnazifizierung. Ein Kapitel deutscher Nachkriegspolitik*, Neuwied – Berlin 1969, zde k počátkům denacifikace podle rozhodnutí Postupimské konference z 2. 8. 1945 s. 20–52. Základem denacifikace se poté stal Zákon spojenecké kontrolní rady K osvobození od nacionálního socialismu a militarismu z 5. března 1946.

³³ Podle mínění hlavy francouzské okupační kulturní politiky, Raymonda Schmittleina, byla denacifikace tak jako tak neproveditelná, protože „nacifikováno bylo celé Německo“ a „celý německý národ byl přiotráven stoletím romantismu, půlstoletím imperialismu a patnácti lety velkých dávek propagandy“. Lidé nad třicet byli podle něj již nepřevychovatelní. Srovnej: Schmittlein: *La rééducation*, s. 14.

prováděná v centrální vojenské režii. Standardizováním otázek (nejskvěleji ve všeobšáhlem americkém pojetí dotazníků) mělo vyloučit subjektivitu posuzování a také prolomit masivní vnitřní solidaritu jednotlivých fakult, respektive zamezit tomu, že jednotlivé profesorské kliky nebudou při denacifikaci likvidovat nacisty, nýbrž své konkurenty, což se zajisté velmi často také dalo.

Obecně dobře myšlená idealistická představa ovšem pouze přispěla ke krachu denacifikace: základem posuzování se totiž místo hodnocení charakteru a konkrétních dopadů pronacistické činnosti jedince stala jeho formální účast ve straně, jejích orgánech, návazných organizacích a v institucích, prohlášených za příkladně nacistické. Za situace, kdy byli do chodu nacistické stranicko-státní mašinérie na univerzitách více či méně zataženi takřka všichni, bylo to velmi problematické kritérium posuzování „pošpiněnosti“.³⁴ Již jen strategie přežití univerzit si ve 30. letech žádala „obětování se“ některých jedinců pro profesorský celek, respektive za situace, kdy tradiční elity považovaly za nutné pro udržení vlastního osobního a skupinového statutu v jisté míře se „aranžovat“ s nacistickými mocipány, hrála nejednou neformální, ale vypjatá nacistická angažovanost některých učenců významnější roli než formální zastávání stranických či státně úředních funkcí jejich příčetnějšími kolegy. V denacifikačním kole, prováděném okupačními orgány podle ukořistěných formálních, centrálně evidovaných podkladů, tak byli na jedné straně „očistěni“ někteří zarytí nacisté, kteří předtím neprošli v hodnocení svých kolegů, na druhé straně pak vyloučení i ti profesoři, kteří přes formální stranickost platili u svých kolegů za oddané strážce univerzity proti nacistům.³⁵

³⁴ Příznačná je v tomto směru argumentace kolínského rektora Josepha Krolla, vždy bezpartijního klasického filologa, který jako komisařský zastupující rektor převzal „zbytkovou“ univerzitu (většina profesorů přenesla na ministerský podnět výuku do Marburgu n. L.) již 30. 10. 1944 a byl pak potvrzen jak americkou armádou, tak britskou okupační správou, aby byl 5. 11. řádně zvolen prvním poválečným rektorem. Když v srpnu 1946 zdůvodňoval specifika své denacifikační politiky, napsal: „Bei dem Wiederaufbau der Universität nach der personalen Seite habe ich folgende Politik verfolgt: Es war selbstverständlich, dass wirklich aktive PGs nicht wieder zugelassen waren. Die Zahl der Nicht-PGs war so klein, dass mit ihnen allein kein Lehrbetrieb aufzurichten war. [...]“ Srovnej: Heimbüchel, Bernd: Die neue Universität. Selbstverständnis – Idee und Verwirklichung, in: Kölner Universitätsgeschichte Bd. II. Das 19. und 20. Jahrhundert, Köln – Wien 1988, s. 603.

³⁵ Konkrétně na univerzitě v Kolíně nad Rýnem byli britskou okupační správou profesoři posouzeni následujícím způsobem: Z 66 profesorů, kteří v zimním semestru drželi katedry, bylo 35 členů NSDAP. Z nich bylo 13 označeno za „bezproblémové“, 9 za „povolatelné k výkonu výuky“, 13 za „pochybné“ a jen 9 jako „neúnosné“. Z 31 bezpartijních uznali Britové 8 za „pochybné“. Srovnej: Groten, Manfred: Älteste Stadtuniversität Nordwesteuropas. 600 Jahre Kölner Universität, Köln 1988, s. 158.

Jestliže obecně platí, že Britové dávali vývoji volnější průchod, Američané upřímně usilovali o koncepční změny, Francouzi ani v nejmenším nevěřili stávajícím akademickým elitám a tvrdě univerzity poručníkovali a Rusové se chovali *ad hoc* podle momentálních priorit, definovaných Moskvou, lze nakonec kupodivu konstatovat, že ve zpětné perspektivě počátku 50. let se výsledky rozdílných strategií ukázaly být poměrně podobné.³⁶ Na počátku denacifikačního úsilí lze zjistit ovšem velké rozdíly mezi jednotlivými univerzitami i v rámci jedné a téže zóny. Jestliže v Heidelbergu bylo původně propuštěno 56 procent učitelů, na univerzitách a technických vysokých školách v britském Dolním Sasku původně 31 procent, ve francouzském sektoru 26 procent (dokonce mezi profesory, přijatými na nově založenou mohučskou univerzitu byla čtvrtina bývalých členů NSDAP), podařilo se v odvolacím řízení přece podstatné části vyloučených vrátit se do počátku 50. let na univerzity. V sovětské zóně byly počátky dramatické: v zimním semestru 1945/46 bylo propuštěno 78 procent učitelů berlínské univerzity.³⁷ Celkově se v SBZ v této fázi pohyboval průměr počtu vyloučených profesorů a docentů okolo poloviny sborů (nejníže 46 procent v Jeně). Při novém obsazování kateder byli ovšem i v SBZ nabíráni učitelé, kteří byli jinde propuštěni z politických důvodů nebo kteří uprchli a byli vyhnáni z východně ležících bývalých částí Říše. Mezi nimi bylo mnoho bývalých nacistů (mezi profesory, nově jmenovanými v SBZ roku 1946, bylo 39 procent bývalých členů NSDAP), takže k roku 1954 bylo mezi profesory a docenty v NDR 28,4 procent bývalých členů NSDAP, tedy zhruba stejně jako v SRN! (Počet bývalých straníků v této vrstvě se ostatně v NDR kryl s počtem nových členů SED, kteréž dvě kategorie se nadto dalekosáhle překrývaly.)³⁸

Vzhledem k tomu, že však spojenci byli zároveň přesvědčeni o širokou paletou argumentů zdůvodněné potřebě zahájení vysokoškolské výuky,

³⁶ K denacifikaci univerzit přehledně Ash: *Verordnete Umbrüche – Konstruierte Kontinuitäten*, s. 908–910 pro západní zóny a s. 910–914 pro sovětskou okupační zónu.

³⁷ Ash: *Verordnete Umbrüche – Konstruierte Kontinuitäten*, s. 913n s odkazem na práci: Hubensdorf, Michael – Walter, Peter Th.: *Politische Bedingungen und allgemeine Veränderungen des Berliner Wissenschaftsbetriebes 1920 bis 1950*, in: Fischer, Wolfram (ed.): *Exodus von Wissenschaften aus Berlin*, Berlin 1995, s. 67n., ovšem upozorňuje, že sám fakt odchodu 90 % učitelů berlínské univerzity mezi lety 1944 a 1948 nelze přičíst výhradně spojeneckým denacifikačním opatřením, nýbrž daleko širšímu spektru důvodů.

³⁸ K poměrům v NDR srovnej Jessen, Ralph: *Professoren im Sozialismus. Aspekte des Strukturwandels der Hochschullehrerschaft in der Ulbricht-Ära*, in: Kaeble – Kocka – Zwahr (eds.): *Sozialgeschichte der DDR*, s. 241.

byla celá řada významných odborníků technických, přírodovědných a lékařských oborů okupační správou *ad personam* prohlášena za *entlastet* a přikázána na univerzitu nebo jinou vysokou školu k výkonu akademické výuky. Důsledně provedená denacifikace by totiž německé vysoké školy prakticky ochromila. Za příklad tu poslouží univerzita v Lipsku: Když tu H. G. Gadamer jako (v pořadí druhý, a to řádně zvolený) rektor navrhl v červenci 1947 uzavření lékařské fakulty pro nedostatek vyučujících – dostalo se mu jako odpověď obecné sovětské ukončení denacifikace (SMAD *Befehl Nr. 201* z 20. srpna 1947).³⁹ SMAD – již dříve k nacistům podstatně mírnější než americké denacifikační orgány – návazně nařídil obecnou integraci „nominálních členů NSDAP“ do sborů vysokých škol.⁴⁰ Kritériem akceptace jedince se místo prozkoumání jeho minulosti stala jeho ochota podílet se na budování sovětsky definované budoucnosti. Jako memento zde působilo slavnostní otevření univerzity ve východoněmeckém Greifswaldu 15. února 1946. V předvečer slavnosti zatkla KGB zakládajícího rektora, evangelického teologa Ernsta Lohmeyera. Ten byl pak po kratším vyšetřování v tajnosti zastřelen... jako reprezentant protisovětské opozice na univerzitě.⁴¹ V sovětské zóně zahájily činnost dělnické univerzity, dodávající na tradiční vysoké školy dělníky, prošlé krátkými přípravnými kurzy.

³⁹ Ash: *Verordnete Umbrüche – Konstruierte Kontinuitäten*, s. 907 a Feige, Hans-Uwe: *Zur Entnazifizierung des Lehrkörpers an der Universität Leipzig*, in: *Zeitschrift f. Geschichtswissenschaft* 42. 1994, s. 795–808.

⁴⁰ Srovnej Feige, Hans-Uwe: *Aspekte der Hochschulpolitik der Sowjetischen Militäradministration in Deutschland (1945–1948)*, in: *Deutschlandsarchiv* 25. 1992, s. 1169–1180, zde s. 1174. Krönig, Waldemar – Müller, Klaus-Dieter: *Anpassung, Widerstand, Verfolgung. Hochschule und Studenten in der SBZ und DDR 1945–1961*, Köln 1994. Řadu rozsáhlých prací R. Jessena shrnuje jeho příspěvek: *Jessen, Ralph: Diktatorischer Elitenwechsel und universitäre Milieus. Hochschullehrer in der SBZ/DDR (1945–1967)*, in: *Geschichte und Gesellschaft* 24. 1998, s. 24–54.

⁴¹ Wolgast: *Die Wahrnehmung des Dritten Reiches*, s. 293; Buchholz, Werner: *Die Geschichte der Universität Greifswald vom ausgehenden 18. Jahrhundert bis zum 20. Jahrhundert im Kontext der allgemeinen Universitätsgeschichte. Eine Skizze*, in: Buchholz, Werner: *Die Geschichte der Universität Greifswald und die deutsche Hochschullandschaft im 19. und 20. Jahrhundert*, Stuttgart 2004, s. 381–444, zde s. 438nn. Obecněji srovnej i druhé, přepracované vydání dokumentace: *Namen und Schicksale der von 1945 bis 1962 in der SBZ/DDR verhafteten und verschleppten Professoren und Studenten*. Verband Ehemaliger Rostocker Studneten e.V., Rostock 1994. Je vysoce symptomatické, že roku 1983 ještě nebylo v příspěvku excelentního znalce problematiky Rudigera vom Bruch o Greifswaldu v syntetické práci Boehm – Müller (eds.): *Universitäten und Hochschulen*, s. 170–172 o okolnostech znovuočvení univerzity 15. 2. 1946 ani slovo.

Všichni reprezentanti okupačních denacifikačních institucí nadto dobře věděli, že nacističtí profesori, kteří na domovské univerzitě nemohli počítat s úspěšnou denacifikací, měli poměrně velkou naději, že dosáhnou „zprovoznění“ v jiné okupační zóně. Ještě jednoznačněji platila tato kritéria pro uprchlíky, vyhnance a vysídlence ze ztracených univerzit na východě. Stávali se vítanou, odborně plnohodnotnou náhradou nacisticky do té míry zatížených, že denacifikačně neprůchozích místních odborníků. Ověřování jejich minulosti bylo pro spojence ještě komplikovanější a německé sítě osob, ochotně vystavujících *Persilscheine* (osvědčení o morální integritě, nezatíženosti nacismem či přímo o protinacistické odbojové činnosti) i nejdopornějším nacistům, vysokým funkcionářům strany a důstojníkům SS působily v tomto případě snad ještě výkonněji než v regionálním okruhu.⁴² Morální prestiž denacifikačního řízení takovýto pragmatický postup ovšem neposiloval.

Denacifikací muselo projít i studentstvo. Studium nemělo být umožněno funkcionářům NSDAP, činitelům přidružených organizací strany a členům SS. Již výše jsem naznačil, že velkou část univerzitního studentstva tvořili demobilizovaní vojáci a mladí důstojníci Wehrmachtu.⁴³ Byli to pragmatictí muži, jejichž mentalitu a hodnotový systém utvářel nacistický režim, případně konzervativní nacionalismus.⁴⁴ Jejich respekt k dotazníkům okupační správy byl – v extrémně nuzných poválečných poměrech – minimální. Americké úřady provedly jako odpověď na řadu masivních protiamerických studentských vystoupení v Erlangenu, Norimberku a Marburku v roce 1945/46 úřední přezkoumání politické minulosti studentstva.⁴⁵ Další kolo podobného prověření studentských denacifikačních dotazníků následovalo koncem zimního semestru 1947/48. Přezkoumání údajů ve studentských dotaznících univerzity v Erlangenu ukázalo, že v celkem 726 případech bylo uchazeči o studium zamlčeno členství

⁴² Tschacher, Werner: „Ich war also in keiner Form aktiv tätig“. Alfred Buntru und die akademische Vergangenheitspolitik an der RWTH Aachen 1948–1960, in: Geschichte im Westen 19. 2004, s. 197–229, zde s. 207.

⁴³ Jak upozorňuje např. Groten: Älteste Stadtuniversität, s. 158, deset procent studijních míst bylo rezervováno pro bývalé Zwangsarbeitery a válečné zajatce.

⁴⁴ Eckert, Willehad Paul: Kleine Geschichte der Universität Köln, Köln 1961, s. 208: Hluboké zklamání (z konce prohrané války – pozn. JP) se u mnoha studentů projevovalo bouřlivými reakcemi vůči nařízením okupační správy.

⁴⁵ Hammerdstein, Notkera: Die Johann Wolfgang Goethe-Universität Frankfurt am Main. Von der Stiftungsuniversität zur staatlichen Hochschule, Bd. 1: 1914–1950, Neuwied – Frankfurt 1989, s. 632.

v NSDAP. Univerzitní důstojník však přesto vyšel vstříc rektorovu přání a ponechal hříšníky mezi řádnými studenty.⁴⁶ Peter Chroust k tomu – snad přece jen poněkud skepticky – dodává, že „činnost amerických univerzitních důstojníků se omezovala na to, zabránit nejhrošímu, tedy úplné renacifikaci vysokých škol“.⁴⁷ Souzní tak s – na mnichovskou univerzitu konkretizovaným – míněním Waltera Dorna, poradce generála L. D. Claye, vojenského viceguvernéra americké okupační zóny: „Podle mého, zajisté nikoliv směřodátného, mínění učinila okupační správa takřka neopravitelnou chybu, když oživila starou mnichovskou univerzitu a ostatní vysoké školy. Místo toho, aby byla skupina politicky spolehlivých a energických profesorů pověřena vybudováním opravdu demokratické univerzity, pokusila se okupační správa znovuustavit starou mnichovskou univerzitu, samozřejmě bez nacistů. Jaký je výsledek? Ani jedna katedra není nově obsazena, dokud existuje byť i jen nejmenší naděje, že by pro ni mohl přece jen být uvolněn ten či onen z nacistických profesorů. Pro vybudování demokratické a antimilitaristické univerzity se to ukázalo být nepřekonatelnou překážkou“.⁴⁸

Na západě lze po krátkém období absolutní podřízenosti vůči okupační moci velmi brzy konstatovat svého druhu vítězství univerzit jako státu podřízených, záhy však s ohledem na jejich mimořádný společenský význam již vnitřně profesorskou oligarchií „svobodně“ spravovaných komunit. Ve třech západních zónách se poválečné univerzity „rychle a takřka dokonale“ uchýlily k konzervativní výmarizaci, zesilující s rozvojem studené války a petrifikované od roku 1948, respektive definitivně po konečném krachu denacifikace roku 1951 s návratem posledních, spojenci z univerzit vyloučených nacistů. Radikálně reformní snahy okupačních správ tak nevydržely konfrontaci s poválečnou německou praxí a nástupem studené války. Obrození se konalo jen verbálně. „Vyrovnání se s vlastní minulostí bylo na dlouhou dobu potlačeno“.⁴⁹ Autonomie názoru vůči ostatní německé společnosti nebyla – až na několik individuálních vystoupení velkých, většinou akademické obce odmítnutých osobností – vlastně nikdy uplatněna.

⁴⁶ Wendehorst, Alfred: Geschichte der Friedrich-Alexander – Universität Erlangen-Nürnberg 1743–1993, München 1993, s. 224.

⁴⁷ Chroust: Der verlorene Neubeginn, s. 111.

⁴⁸ Kleßmann, Christoph: Die doppelte Staatsgründung. Deutsch Geschichte 1945–1955, Bonn 1982, s. 97n.

⁴⁹ Ve shodě s řadou autorů 90. let a počátku 21. století: Glaser: 1945. Beginn einer Zukunft, s. 173n.

V SBZ probíhaly procesy znovuetablování univerzit přes specifika sovětské okupační moci velmi podobně jako na západě, záhy se ovšem začal prosazovat jednak ve srovnání se západem ještě masivnější okupační pragmatizace opatření vůči univerzitám a šíře vysokým školám, jednak započala obdobně intenzivní sovětizace celého školského a intelektuálního sektoru, která vedla k dalším deformacím a následně rychlému odbourání případných snah o vytvoření demokratických univerzit, center kritického a svobodného ducha.

Univerzity, po roce 1933 i po roce 1945 ve všech svých článcích i aspektech nadále hluboce souznějící s nacionálně socialistickou revolucí, respektive s německým ultrakonzervativním, militantním nacionalismem, byly pouze koncentrovanou ukázkou stavu celku německé společnosti, nikoliv „nikou“ svobodného demokratického ducha. Nic jiného než špičkový výkon antidemokratické rezistence od nich – zejména po ukončení reformních a denacifikačních pokusů okupačních mocností, respektive na východě po zahájení soustavné sovětizace – nebylo možno očekávat.

2. „Wende“ na východě

Nekrvavá revoluce v satelitních státech sovětského impéria nezaskočila jen západní strategické analyticky, politology, čelné politiky států na hranici obou bloků, ale především „domácí“ komunistický *establishment*, kupodivu většinou též představitele opozičních skupin a v našem případě samozřejmě také univerzity. To byl podstatný rozdíl oné *Stunde Null* na přelomu let 1989/90 a situace po konci války. Jestliže se spojenecké expertní týmy na denacifikaci a reedukaci nacismem zablokované německé společnosti, respektive na její denacifikaci, a na reformu a modernizaci německého školství připravovaly již v průběhu války, po *Wende*, k níž dramatický společensko-politický vývoj spěl vlastně jen několik měsíců a z níž měla většina východoněmeckých občanů upřímnou – naivně pragmatickou – radost, se v tomto ohledu nepřipravoval nikdo.⁵⁰

⁵⁰ Z dnes již bohaté literatury k převratu ve východním Německu uvedme alespoň následující publikace: Jarausch, Konrad H.: *Die unverhoffte Einheit 1989–1990*, Frankfurt a. M. 1995, významný koncepční sborník: Jarausch, Konrad H. – Sabrow, Martin (eds.): *Weg in den Untergang: der innere Zerfall der DDR*, Göttingen 1999 a syntetizující bielefeldskou disertaci: Timmer, Karsten: *Vom Aufbruch zum Umbruch. Die Bürgerbewegung in der DDR 1989*, Göttingen 1999. Významný – saský – akcent mají práce staříckého lipského historika:

Iluzionistická německo-německá politika Kohlovy vlády, korunovaná slavnou státní návštěvou Ericha Honeckera v SRN v září 1987, přinesla vedle kýženého uvolnění vnitroněmeckých vztahů také jisté sblížení akademických špiček obou států a pěstování iluzí o utěšeném stavu východoněmecké vědy a školství. To mělo důsledky i v popřevratovém, respektive sjednocovacím období, kdy vedle slavného kancléřského snění o rychlé proměně bývalé NDR v kvetoucí krajiny účinkovala i představa o vyspělém východoněmeckém školství stojícím na mezinárodně vysoké úrovni, zejména ve srovnání s ostatními postsocialistickými státy.⁵¹ Nebyla to – přinejmenším, co se týče netechnického vysokého školství – pravda.

Vysoké školy bývalé NDR byly po úvodních poválečných čistkách v 50. a 60. letech ve třech reformních vlnách, vrcholící reformou z roku 1968, zbaveny všech podstatných znaků, které charakterizovaly tradiční evropské univerzity.⁵² Především byla odstraněna akademická samospráva. Fakulty byly nahrazeny sekcemi, které podléhaly přímo ministerstvu školství. Sekční rady měly jen poradní hlas, o to slabší, oč významnější byl hlas stranické skupiny SED nebo výboru FDJ. Odhady míry členství učitelů ve straně se pohybují okolo 80 procent, u studentů – vybíraných podle přísných třídních a politických kritérií – dosahovalo členství v FDJ ještě o 10 procent více. Není pochyb, že velká řada východoněmeckých straníků i svazáků byla ve svém členství zcela pasivně pragmatická, to však nic nemění na skutečnosti, že o dění v „sekcích“, resp. celkově na vysokých školách rozhodovaly na nižší úrovni právě tyto stranické nebo straně podřízené organizace.

Podobně je třeba hledat reálnou míru ideologizace východoněmeckých univerzit: Všeobecně povinná výuka marxismu leninismu, zavedená již koncem 40. let a na všech vysokých školách poté opřená o rozsáhlý aparát a početný lektorský sbor, jistě mohla působit kontraproduktivně, co se

---

Zwahr, Hartmut: Ende der Selbsterstörung: Leipzig und die Revolution in der DDR, Göttingen 1993, a Týž: Die Revolution in der DDR 1989/1990 – Eine Zwischenbilanz, in: Fischer, Alexander – Heydemann, Günther (eds.): Die politische „Wende“ 1989/90 in Sachsen. Rückblick und Zwischenbilanz, Weimar – Köln – Wien 1995, s. 205–252.

⁵¹ Anweiler, Oskar – Fuchs, Hans-Jürgen – Dorner, Martina – Petermann, Eberhard: Bildungspolitik in Deutschland 1945–1990, Bonn 1992, s. 29: „Bei allen strukturellen Unterschieden im einzelnen hat sich in beiden deutschen Staaten ein leistungsfähiges Bildungswesen entwickelt, das auch im internationalen Vergleich einen relativ hohen Stand aufwies. Das galt für die DDR besonders gegenüber den anderen sozialistischen Staaten“.

⁵² Schröder, Richard: Wende und Wandel. Erwartungen der ostdeutschen Universitäten an die Zukunft, in: Bode, Christian – Becker, Werner – Klofat, Rainer (eds.): Universitäten in Deutschland, München 1995, s. 78–83, zde s. 78, Anweiler – Fuchs – Dorner – Petermann: Bildungspolitik in Deutschland 1945–1990, s. 193–197.

vlastního přijetí „víry“ týče. I v případném negativním výměru však vážala studenty a učitele k bujně iracionálním nebo v nejlepší případě zcela zastaralým myšlenkovým systémům a blokovala tak jejich kapacitu ve vztahu k moderním teoriím vědy i společnosti. Marxismus-leninismus přitom představoval jedno z mála pout, navzájem spojujících východoněmecké univerzity: pro NDR byla typická vysoká specializace škol: 60 procent oborů bylo přednášeno jen na jediné vysoké škole ve státě. Vědecká konkurence nepatřila k povoleným jevům.

Vědecký výzkum ostatně podle mínění SED na univerzity v podstatě nepatřil – věda byla rezervována pro akademii a na univerzitách se mělo jen vyučovat, tedy zprostředkovávat jednou potvrzené moudro, nikoliv bádát. Tomu odpovídalo i intenzivní „zeškolštění“ univerzitního provozu a trvalá existence masy asistentů, pověřených výukou, ale stranou i státem bržděných nebo dokonce zcela blokovaných v oblasti výzkumu. Možnost bádání a odborného publikování byla ve státě antifašistických pracujících nesamozřejmou výsadou, v principu rezervovanou jen pro osvědčené straníky. I jejich výkony, respektive obdobně kvalifikační práce těch studentů, jimž bylo povoleno napsat a obhájit disertaci, podléhaly však dohledu státních orgánů a z velké části byly zařazeny na listinu utajených a nepublikovatelných vědeckých výstupů, určených jen pro potřeby státních a bezpečnostních orgánů. Příkazu nepublikování a utajení podlehl za dobu trvání NDR celkem na 123 000 disertací a 20 000 habilitačních prací, tj. asi 15–20 procent, na některých školách až polovina, na stranických a policejních školách komplet všech obhájených prací. Tato vžitá praxe přežila dokonce státní převrat – ještě roku 1990 bylo do kategorie „utajených“ zařazeno 164 disertací a habilitací.⁵³ Vysoké školy nebyly autonomní „součástí společnosti“, byly poslušným „sektorem aparátu“, který jí vládl.

Srovnáváme-li míru zasaženosti německých univerzit dvanácti lety vlády nacistické, masově vraždící diktatury a čtyřiceti lety vlády hrubé, v možnostech teroru však přece jen omezené diktatury a posléze šikanosně autoritativního režimu východoněmeckých komunistů, je třeba s jistým údivem říci, že stupeň vnitřní, strukturální devastace univerzit byl roku 1989 svým způsobem větší. Týkalo se to již fyzického stavu univerzit

⁵³ Bleek, Wilhelm – Mertens, Lothar: DDR-Dissertationen. Promotionspraxis und Geheimhaltung von Doktorarbeiten im SED-Staat, Opladen 1994, Bleek, Wilhelm – Mertens, Lothar: Bibliographie der geheimen DDR-Dissertationen, Bd. 1, 2, München 1994, Mertens, Lothar: Die geheimen Dissertationen der DDR-Hochschulen, Zeitschrift f. Geschichtswissenschaft 1994, s. 825–834, zde zejména s. 826, 828 a 832.

a jejich vybavení: Univerzity jistě nebyly rozbombardovány. Kupodivu však byl přesto jejich fyzický stav velmi povážlivý: Honeckerův režim v posledním desetiletí své existence na vysokém školství zoufale šetřil a prostředky navíc nebyl vynakládány racionálně.⁵⁴ Univerzity i technické vysoké školy byly soustředěny do Východního Berlína a do Saska, ostatní země NDR byly vysokými školami vybaveny zcela nedostatečně. Hlavní problém však spočíval ve formách provozu a v kvalitě i kvalifikaci učitelů, decimovaných v průběhu let jak ideologicky a státně bezpečnostně motivovanými „přípouštěcími kritérii“, respektive čistkami, tak (různě motivovanými) odchody mnohých příslušníků intelektuálních elit na západ Německa. Ti, kdo zůstali, museli hájit svoji pozici tolika rozsáhlými ústupky vůči StaSi i straně a její ideologii, že to nemohlo nezanechat stop na jejich vědeckém i pedagogickém působení.

Není divu, že tyto univerzity „zaspaly převrat“.⁵⁵ Existuje sice literatura 90. let, hrdinsky bojující alespoň za východoněmecké studentstvo a ujišťující čtenáře, že studenti východoněmeckých vysokých škol měli mimořádně vyvinutý smysl pro bazální demokracii, že již od revoluce zakládali – v rámci aparátu FDJ dokonce v některých případech již před (!) převratem – diskusní kroužky, případně diskutovali ve stranických skupinách o sovětské „perestrojce“, respektive o snaze Honeckerova režimu cenzurovat informace, které o ní přicházely, a uvažovali o budoucnosti socialismu, později o budoucnosti bez socialismu.⁵⁶ Nic to ovšem nemění na tom, že s výjimkou několika studentů teologie, angažovaných v církevních

⁵⁴ Ellwein: Deutsche Universität, s. 264.

⁵⁵ Gottwald, Herbert – Ploenus, Michael (eds.): Aufbruch – Umbruch – Neubeginn. Die Wende an der Friedrich-Schiller-Universität Jena 1988 bis 1991, Rudolstadt – Jena 2002, s. 9, kde i odkaz na – vůči univerzitám naprosto skeptickou – studii: Fischer, Bernd-Reiner: Bildung und Wissenschaft im Einigungsprozeß, in: Jesse, Eckhard – Mitter, Armin (eds.): Die Gestaltung der deutschen Einheit. Geschichte – Politik – Gesellschaft, Bonn 1992, s. 336–364. Srovnej jeho tezi na s. 342: „Studentstvo ani vědecký stav nedisponoval společenskorelevantním kritickým potenciálem, který by stál za zmínku. Úspěšně tomu bránily mechanismy jejich výběru a vědě dlouhodobě nepřátelská funkcionalizace vědy“.

⁵⁶ Sieber, Malte – Freytag, Ronald: Kinder des Systems. DDR-Studenten vor, im und nach dem Herbst 89, Hamburg 1993, s. 204–205 rozhodně popírá pro rok 1989 nějakou nižší politizaci studentstva ve srovnání s většinou východoněmecké společnosti, aby již na s. 206 a 208 předkládali teze, jednoznačně hlásající pravý opak. K tématu dále srovnej tajnou policejní „Information über beachtenswerte Aktivitäten bestimmter studentischer Kreise der Humboldt-Universität Berlin vom 16. October 1989“, in: Anweiler a kol.: Bildungspolitik in Deutschland 1945–1990, s. 448n.; Gottwald – Ploenus (eds.): Aufbruch – Umbruch – Neubeginn, s. 10–12; Kluge, Gerhard – Meinel, Reinhard: MfS und FSU. Das Wirken des Ministeriums für Staatssicherheit an der Friedrich-Schiller-Universität Jena, Erfurt 1997.

iniciativách, se na organizování masových demonstrací podzimu 1989 nepodílel prakticky nikdo z nich.⁵⁷ Představy a požadavky východoněmecké veřejnosti šly v kritické chvíli podstatně přes úroveň a horizont krotce socialistických, SED a FDJ usměrňovaných studentských představ.⁵⁸

S učiteli to bylo – až na několik výjimek z řad teologů nebo přírodovědců – obdobné.⁵⁹ Byli to – se stranou a státní bezpečností pevně srostlí – *disziplinierte Fachexperte*.⁶⁰ Úvahy o nesocialistické reformě vysokých škol začínaly tak v NDR až poměrně pozdě po převratu a vyčerpávaly se požadavkem obnovení tradiční vnitřní struktury univerzit (rozdělení na fakulty) a obnovu práva volby rektorů, respektive volené samosprávy. Ani k těmto aktům nedošlo ovšem spontánně a aktivně: univerzity v podstatě čekaly, až jim tyto kroky „nová vrchnost“ – tj. nově ustavená vláda, později po připojení NDR k SRN a po zavedení nové zemské soustavy zemská vláda – dovolí či přikáže. Není například zcela jasné ani to, zda poměrně konsekventně po převratu provedené zrušení výuky marxismu-leninismu bylo prosazeno na univerzitách „odzdola“ nebo zda bylo taktéž „shora“ provedeno „pro“ univerzity Modrowovou vládou po berlínských demonstracích pracovníků Akademie věd, kteří 10. listopadu 1989 protestovali proti akčnímu programu ÚV SED „Za reformu školství“, případně zda se tak nestalo dokonce až na západoněmecký popud roku 1990.⁶¹ Definitivní konec marxismu-leninismu učinil až výnos ministerské rady NDR o odvolání vysokoškolských učitelů marxismu-leninismu z 23. května 1990, který jim

---

⁵⁷ Schröder: *Wende und Wandel*, s. 78. Stejného názoru je i Mayntz, Renate: *Die Erneuerung der ostdeutschen Universitäten zwischen Selbstreform und externer Intervention*, in: Mayntz, Renate (ed.): *Aubruch und Reform von oben. Ostdeutsche Universitäten im Transformationsprozess*, Frankfurt a. M. – New York 1994, s. 283–312, zde s. 284.

⁵⁸ Sieber – Freytag: *Kinder des Systems*, s. 208.

⁵⁹ Boockmann: *Wissen und Widerstand*, s. 252 k tomu říká: „[...] gerade an den Instituten der Akademie und in den Universitäten konnten die bisherigen „Kader“ mit Grund hoffen, dass es ihnen gelingen würde, die alten Machtverhältnisse – vielleicht ein wenig kaschiert – noch lange am Leben zu erhalten, zumal wenn sich die verdeckt agierenden Mitarbeiter der Staatssicherheitsdienstes anstrengen, an die Spitze der Unzufriedenen zu treten“.

⁶⁰ Fuchs, Hans-Werner – Reuter, Lutz R.: *Bildungspolitik seit der Wende. Dokumente zum Umbau des ostdeutschen Bildungssystems (1989–1994)*, Opladen 1995, s. 125. Tento pojem se objevuje v reformním konceptu z listopadu 1989: *Die Universitäten und Hochschulen in der Erneuerung des Sozialismus. Wissenschaftler und Angehörige des Ministeriums für Hoch- und Fachschulwesen zu Reform im Hochschulwesen*, edice viz výše, s. 123–126.

⁶¹ Fuchs – Reuter: *Bildungspolitik seit der Wende*, s. 20. Zde na s. 179–182 srovnej řeč spolkové ministryně pro vnitroněmecké vztahy Dorothee Wilms z května 1990, která teprve žádá (!) zrušení kateder marxismu-leninismu a varuje před jejich přejmenováním a včleněním do programu jakéhosi *studium generale*.

ovšem poskytoval možnost změn zařazení na týchž univerzitách.⁶² V každém případě byli marx-leninisté pružnější než většina jejich akademických kolegů a skokem se transformovali v „politology“ a sociální vědce.

Exemplárním příkladem tu může být klíčová východoněmecká univerzita:⁶³ berlínská Humboldtova univerzita, kde takováto proměna proběhla s maximální důsledností a navíc s brzkým posvěcením od nové městské vlády: dosavadní „sekce“ se přejmenovaly na *Fachbereiche* a z „sekce Marxismus-Leninismus“ se stal *Fachbereich Sozialwissenschaften*, v jehož rámci započali dosavadní vědeckí komunisté vyučovat politologii. Senátorka pro vědu a výzkum spolkové země Berlín, Barbara Riedmüller pak s oporou ve vládním usnesení provedla *Abwicklung* všech humanitních a sociálně vědních oborů od práva až po filologii. „Transformovaný“ *Fachbereich* původně marxismu-leninismu, nyní sociálněvědné politologie, však paní Riedmüller tímto zrušením a následným – reformovaným – znovuzaložením již nepovažovala za potřebné obtěžovat.⁶⁴ Podobně tomu bylo například na univerzitě v Jeně.

Reakce na pád „zdi“ byly rozdílné: Na východě – pochopitelně – usoudila celá řada studentů, ale například i lékařů univerzitních klinik, že nazrál čas k masové výpravě na západ a velmi rychle se přesunula na západoněmecké univerzity. Na druhé straně řada západoněmeckých i zahraničních profesorů vyrazila – na vlastní pěst, ale záhy s masivní podporou DAAD i řady nadací – na východ a začala v rámci *Gastprofesur* od letního semestru 1990 učit na univerzitách NDR. Tito i další západoněmečtí odborníci se pak také podíleli na koncipování reformy univerzit či studijních plánů, na odborných i morálních „čistkách“ učitelských sborů a na zakládání nových univerzit. Bez jejich rozsáhlé a obětavé pomoci si nelze celý transformační proces ani představit. Na druhé straně (vedle převážně zcela nekompetentních politiků obou německých států) právě oni implantovali do NDR, respektive nových spolkových zemí, řadu iluzí a systémových defektů univerzitního školství staré SRN.

Západoněmecký *Wissenschaftsrat*, toto nejvyšší poradní grémium vlády ve věcech vědy, výzkumu a vysokého školství, provedl roku 1990 evaluaci všech východoněmeckých vysokých škol a ústavů akademie a již před při-

⁶² Gottwald – Ploenus: *Aufbruch – Umbruch – Neubeginn*, s. 15.

⁶³ K dispozici jsem, bohužel, neměl disertaci: Böttcher-Ilal, Tatjana: *Identitäten im Umbruch: eine empirische Untersuchung zu Voraussetzung der sozialen Integration zwischen ost- und westdeutschen Professoren an der Humboldt-Universität zu Berlin*, Berlin 1999.

⁶⁴ Küpper, Mechthild: *Die Humboldt-Universität. Einheitsschmerzen zwischen Abwicklung und Selbstreform*, Berlin 1993, s. 23.

pojením východního Německa k SRN (3. října 1990) doporučil spolkové vládě restrukturalizaci východoněmeckého akademického systému: většina ústavů akademie byla zrušena, jejich „vědecky renomovaní“ pracovníci byli převedeni na univerzity.⁶⁵ Tam se od roku 1990 a zejména po sjednocení Německa začaly ustavovat „Strukturální komise“, z poloviny obsazené místními a z poloviny západoněmeckými odborníky. Strukturální komise začaly provádět atestace odborné kvalifikace učitelského personálu univerzit. Paralelně s tím začaly působit „etické komise“, provádějící politicko-morální přezkum týmů učitelů.

Závazná povinnost předstoupit před komise pro univerzitní učitele neexistovala, bylo ovšem zřejmé, že ti, kdo nepodstoupí takovou „atestaci“, budou mít při vypisování míst pro nově ustavované *Fachbereiche* menší šance na ustanovení nebo na potvrzení svého místa než ti, kdo se pokusí projít. Posuzování každého učitele bylo poměrně přísné: neprošla asi třetina, v některých komisích až polovina probíraných uchazečů. Jestliže u nedoporučených profesorů hrály většinou roli jejich politické a policejné morální poklesky, u asistentů dominovaly odborné nedostatky. Výsledek práce komisí vypadal roku 1991 na Humboldtově univerzitě na eliminaci asi pětiny vyučujících.⁶⁶

Zásah byl daleko tvrdší pro asistenty než pro profesory: s výjimkou čelných exponentů strany a agentů policie totiž hrála klíčovou roli odborná kompetence.⁶⁷ A tou mohli asistenti, v mnoha případech po léta blokováni v kvalifikačním a publikačním ohledu, jen stěží konkurovat jak svým stranicky zdatnějším a policejně ochotnějším, a tedy i odborně a publikačně „schváleným“ kolegům, tak západoněmecké „rezervní armádě nezaměstnaných akademiků“, kteří se opravdu masově hlásili na nově vypisovaná nebo – skutečně velkoryse – nově zřizovaná místa. (Při úvahách o tom, jak bylo východoněmecké akademické školství „převálcováno“ západem se zapomíná na bez nadsázky gigantické finanční sumy, které sem stará SRN od roku 1991 „nalila“ v rámci *Hochschulernerneuerungsprogramm*).⁶⁸ O některé znovu obsazované nebo nově zřizované profesury například na nově založené Viadrině ve Frankfurtu nad Odrou spolu bojovalo až několik set, nejednou značně kompetentních, uchazečů.

⁶⁵ Přehledně Fuchs – Reuter: *Bildungspolitik seit der Wende*, s. 14n a 172–175; Anweiler – Fuchs – Dorner – Petermann: *Bildungspolitik in Deutschland 1945–1990*, s. 510–513.

⁶⁶ Küpper: *Die Humboldt-Universität*, s. 83n.

⁶⁷ Schröder: *Wende und Wandel*, s. 82.

⁶⁸ Fuchs – Reuter: *Bildungspolitik seit der Wende*, s. 37.

Přesto není pravda, jak se občas bylo lze dočíst v tisku 90. let, že by východoněmeckou akademickou krajinu zalila vlna západoněmeckých akademických přistěhovalců a „pendlerů“: Politicky velmi korektní a vůči „staré SRN“ a jejím univerzitám z principu až extrémně kritický autor standardní, masově rozšířené příručky o dějinách německé poválečné kultury Hermann Glaser tak například tvrdí, že v pěti letech po Wende bylo z východoněmeckých vysokých škol propuštěno na 20.000 profesorů a asistentů, tedy asi polovina z 38.900 osob ve stavu vysokého školství bývalé NDR. „Práci ztratilo více než 60 procent vysokoškolských asistentů, přibližně polovina profesur, která zůstala zachována, byla obsazena Západoněmci“.⁶⁹ Glaser má ve své kritice porevolučních opatření v mnohém pravdu, zejména když srovnává velkorysou západoněmeckou toleranci vůči podstatné části bývalých východoněmeckých politických elit s tvrdou čistkou v univerzitním prostředí, stejně jako když připomíná rychlou likvidaci většiny východoněmeckého mimouniverzitního a průmyslového výzkumu a vznik podstatných „ostalgických“ – proti západoněmecké kádrové dominanci zaměřených – resentimentů. Situace však byla nakonec méně dramatická. Jen asi třetina z osob, nově jmenovaných na uprázdněná nebo nově zřízená místa pocházela ze staré SRN – a mnozí použili všech možných triků, aby se přes východoněmeckou okliku rychle vrátili opět na západ.⁷⁰ Zakládající rektor univerzity v Erfurtu z roku 1996, významný sociální demokrat Peter Glotz, budiž tu příkladem ze všech nejvýraznějším. Neodsloužil ani své první rektorské období a odešel za lepším platem na soukromou univerzitu ve švýcarském St. Gallenu.⁷¹

Svým způsobem se ovšem při atestacích a reformách opakovala situace z poválečné doby: Vzhledem k právně chaotické situaci doby spojování Německa podala většina vyloučených vysokoškolských učitelů soudní pro-

---

⁶⁹ Glaser, Hermann: *Deutsche Kultur. Ein historischer Überblick von 1945 bis zur Gegenwart*, Bonn 1997, s. 476n.

⁷⁰ Konkrétně pro Sasko to bylo ke konci roku 1994 32 % všech nově obsazených míst (a to bylo 95 % původních postů) vysokoškolských učitelů. 66 % nově jmenovaných pocházelo z bývalé NDR, nyní z nových spolkových zemí, 2 % byla povolána ze zahraničí. Na svých katedrách zůstalo asi 20 % profesorů, kteří je drželi již před rokem 1989. Srovnej bilanci vysokoškolské reformy, jak ji 7. 12. 1994 přednesl saský ministr vědy a výzkumu Hans Joachim Meyer. Srovnej: Fuchs – Reuter: *Bildungspolitik seit der Wende*, s. 324.

⁷¹ Bergsdorf, Wolfgang: *Jeden Tag eine Reform. Die Impulse des Erfurter Gründungsrektors*, Neue Gesellschaft – Frankfurter Hefte 52. 2005/10, s. 36–38, k tomu na s. 38 ovšem říká: „Po třech letech se z jeho pohledu proměnila konstelace. Jeho odchod byl v tomto smyslu konsekvantní. Ne vše bylo zcela promyšleno, na mnohé bylo také málo času“.

test, a posléze obhájila své právo na pracovní místo. Odhady z poloviny 90. let tedy nakonec hovoří o asi 15 procent vysokoškolských učitelů, kteří neprošli úspěšně restructurační čistkou.⁷² Vysoká čísla propuštěných v prvních letech po „Wende“ ovšem představovala i odraz skutečnosti, že některé školy byly jako celek bez náhrady zrušeny, když se stát snažil kompenzovat skutečnost, že většina vysokých škol bývalé NDR byla situována do Berlína a do Saska. Propuštění učitelé pak změnili místo na jinou, mj. nově zakládanou univerzitu (Postupim, Frankfurt a. O., Erfurt, Cottbus), někteří přešli na neuniverzitní místa, tu a tam někdo odešel do penze a nebo dokonce zemřel sešlostí věkem. Věková struktura univerzitních učitelů byla totiž v poslední fázi NDR a po převratu značně posunutá směrem ke starším ročníkům. Roku 1995 např. bylo 60 procent učitelů Humboldtovy univerzity v bezprostředně „předpenzijním“ věku.⁷³

Všechny popsané procesy probíhaly mimořádně rychle, protože již v dohodě o sjednocení Německa bylo zakotveno, že do 3. října 1990, nejpozději ale posledního prosince téhož roku se musí jednotlivé země bývalé NDR rozhodnout, které školy a které jejich části převezmou a které zruší, případně zda s nimi provedou *Abwicklung*.⁷⁴ Dohoda o sjednocení přitom dávala představitelům státu, respektive zemí mimořádné pravomoci v tom smyslu, že propuštění mohli (ale nemuseli) být ti státní zaměstnanci (a tedy i vysokoškolští učitelé), jimž byla prokázána spolupráce se StaSi, ti, jejichž odborná kvalifikace neodpovídala novým požadavkům a ti, pro něž na nově koncipovaných *Fachbereiche* nebyla odpovídající místa.⁷⁵ Za této situace, kdy souběžně platila celá řada odlišných zákonů a nařízení o reformě a převzetí vysokých škol, byly na všech univerzitách (vedle zrušení marxismu-leninismu) preventivně „abwicklovány“ právní vědy, dějiny, pedagogika, filozofie a ekonomika. Oproti tomu medicína, přírodní a technické vědy byly apriorně uznány za nepolitické vědy a tedy za obory, které nevyžadují zásadní přestavbu ani atestace pracovníků.

Obecně lze říci, že onen se zpožděním a velmi pomalu, ale přece jen nastartovaný proces univerzitních reforem byl – ať již s ohledem na časo-

⁷² Schröder: *Wende und Wandel*, s. 82.

⁷³ Küpper: *Die Humboldt-Universität*, s. 86.

⁷⁴ Fuchs – Reuter: *Bildungspolitik seit der Wende*, s. 23. Küpper: *Die Humboldt-Universität*, s. 24 vysvětluje, že pojem „Abwicklung“ zavedli roku 1937 nacisté v novém zákoně o akcích, kde v kontextu s právní úpravou arizace židovského majetku nahradil výraz „likvidace“.

⁷⁵ Küpper: *Die Humboldt-Universität*, s. 22. Obecně srovnej: Mayntz, Renate (ed.): *Aufbruch und Reform von oben: ostdeutsche Universitäten im Transformationsprozeß*, Frankfurt a. M. 1994.

vý tlak německo-německé unifikace, možná v důsledku státně dirigistické tradice NDR nebo snad v souvislosti s nedostatečným tempem, hloubkou i aktuálně vyžadovanou politickou kvalitou univerzitních „autoreform“ – politiky ve všech případech zlikvidován.⁷⁶ Zemské vlády ustavily vlastní reformní komise a provedly všechny potřebné (?) změny shora.⁷⁷ Thomas Ellwein říká o vztahu univerzitní autonomie a státní správy, resp. politiky popřevratové doby: „Znovusjednocení ještě jednou omezilo autonomii, protože vůči ní na dlouhou přechodovou dobu bezpodmínečně upřednostnilo politiku a správu“.⁷⁸ Gottwald s Ploenem se v kontextu se zaváděním reformu cestou zrušení a znovuzaložení fakult nebo vysokých škol vyjadřují ještě jednoznačněji: „*Abwicklung* pak znamenalo ztrátu, případně omezení vysokoškolské autonomie na neurčitou dobu a přenesení univerzitních kompetencí na země“.⁷⁹

Je vysoce pravděpodobné, že cesta provedení reformu univerzit jejich vlastními silami nebyla v případě NDR, respektive obecněji skokem se sjednocujícího Německa reálně uskutečnitelná. Vysokým školám však byl tímto způsobem dán do vínku náklad (cizostátního) dirigismu. Klíčovou roli tak získal – ještě v nesrovnatelně vyšší míře než roku 1945/46 externí faktor. Ve srovnání s poválečnou situací tu nadto hrál ohromnou roli faktor předem nevytvořeného reedukačního a univerzitně reformního konceptu. Odbourávání západních ilusí o stavu východoněmeckého vysokého školství a vysokoškolského učitelstva, ale i konfrontace s trpkou realitou, že nový začátek bude muset být z řady důvodů proveden s většinou těch lidí, kteří byli spoluzodpovědní za stávající katastrofální situaci (nebo jí byli alespoň pasivně definováni), to vše probíhalo za pochodu. Jediné, co mohla v této situaci stará SRN dělat, bylo masivní injektování východoněmeckého školství penězi. Dodat reformnímu úsilí funkční a produktivní model univerzity ale nemohla.

Vlastní – návštěvníkovi z postsocialistické oblasti tehdy jako vědecky luxusní ráj připadající – západoněmecké univerzitní školství trčelo ovšem již po delší dobu v hluboké strukturální, finanční, ale především identitní krizi.⁸⁰ V 90. letech se tato krize jen prohlubovala a univerzity z ní nezna-

⁷⁶ Bilanci reformních procesů přináší sborníky: Buck-Becher, Gertraude – Jahn, Heidrun (eds.): *Hochschülerneuerung in den neuen Bundesländern: Bilanz nach vier Jahren*, Weinheim 1994 a Söllner, Alfons – Walkenhaus, Ralf (eds.): *Ostprofile: Universitätsentwicklungen in den neuen Bundesländern*, Opladen 1998.

⁷⁷ Gottwald – Ploenus: *Aufbruch – Umbruch – Neubeginn*, s. 15.

⁷⁸ Ellwein: *Deutsche Universität*, s. 268.

⁷⁹ Gottwald – Ploenus: *Aufbruch – Umbruch – Neubeginn*, s. 17.

⁸⁰ Jarausch: *Deutsche Kultur*, s. 475n.

ly vlastní cestu. Nadto byly soustavně „zvenčič“ válcovány rozhodnutími politiky, které nešlo o univerzity jako takové, nýbrž o domácí i zahraniční – pozici v různých tabulkách vyjádřenou – prestiž, o tlumení rostoucí nezaměstnanosti mládeže a o přetíženost veřejných rozpočtů. Připočteme-li převažující, realitu skutečných problémů vysokých škol nevnímající, resp. odmítající, levičáctví většiny klíčových politiků i akademických expertů zabývajících se univerzitní problematikou, je to vlastně malý zázrak, že v konfrontaci s problémy univerzit nových spolkových zemí nedošlo k větším škodám. Situace se tedy, podobně jako po válce, i nyní v nových spolkových zemích bude vyvíjet dlouhodobě historicky na bázi generačních změn a v rámci postupného zapojování univerzit jak do reflexe problémů německé společnosti (univerzity se po převratu a sjednocení Německa musely vydat na „dlouhou cestu“ z dosavadní izolace zpět do souvislosti celku do německé společnosti), tak do bohaté škály (mnohdy ovšem navzájem protikladných) celoněmeckých, respektive celoevropských modernizačních procesů.

Srovnáváme-li obě historické situace, musíme konstatovat **převažující neúspěch** čistek, evaluačních řízení, reform nebo zvenčič implantovaných radikálně modernizačních pokusů. Důraz na rychlost řešení, chybějící vnitřní dynamika tlaku na změny a ohromná setrvačnost ve svém celku reálně nenahraditelného, vnitřně soudržného a vzájemně loajálního kádru „starých kádru“, ale i morální dopad znehodnocení provedených sebeočistných úsilí rozkazy „seshora“ a také negativní mentální důsledky dominance vnějších zásahů pro ochotu profesorů i studentů akceptovat nabízená řešení, to vše (v 90. letech spolu s absencí nabídky atraktivního a funkčního modelu „jiné a lepší univerzity“) v obou případech přineslo jisté zakonzervování dosavadního stavu. Ani v prvním, ani v druhém studovaném případě se německé univerzity nesnažily v rámci své tradiční správní, politické či intelektuální autonomie „připravovat myslitele“, jak se naivně domníval J. M. Hart v roce 1874. Situace byla prostší: šlo o mocenské pozice, ale i o pragmaticky viděnou akademickou přípravu výkonných odborníků, případně obecněji o příspěvek k stabilizaci diktaturou narušené německé společnosti.

Pozitivní oslavná, respektive sebeoslavná univerzitní a politická rétorika nemohla zakrýt skutečnost, že německé univerzity ve zlomových situacích nebyly a ani se nestaly prostory autonomní reformní vůle, sebereflexe a společenské reflexe. Nebyly a ani nemohly být „nikami pozitivní deviace“ a mohly se v ně vyvinout až po dlouhém a vnitřně nesnadném vývoji. Dale-

ko spíše německé univerzity v obou situacích představovaly vysoce koncentrované vzorky komplexních problémů německé společnosti, nad níž se přitom domnívaly stát. Nejvýznamnější roli při jejich postupné proměně hrála vždy reintegrace do mezinárodní vědecké, učitelské a studentské komunity, obětavá učitelská práce (většiny) akademických hostí a možnost pobytů nastupující, osamostatňující se a doufejme kritické akademické generace na západě Evropy a v USA, po roce 1989 možná z řady důvodů i na univerzitách východních sousedů Německa. Vnitřní, samosprávná autonomie německých univerzit dnes není problémem. Ty ostatní formy a smysly univerzitní autonomie to však dnes mají v Německu, ze zcela jiných důvodů než kdy dříve, přece těžké. Ale to už je úplně jiný příběh.

Summary

This article deals with the renewals of German universities in 1945/1946 and 1989/1990. The article focuses mainly on the autonomy of universities in the post-war and post Communist period. It shows that after 1945 the traditional form of German universities, as it had been established in the second half of the 19th century, was renewed and despite all political cleansing in the East as well as in the West most of the Nazi-professors remained employed as the university staff. The allies did not succeed in their attempt to modernize and re-educate German universities. All those efforts failed, at the latest, in 1949. The process of denazification and modernization in the Soviet occupied zone had already been redesigned in favour of Sovietization by 1946. The situation of the GDR after 1989 was someone similar. The obligation to have successfully implemented reforms and political cleansing at the end of 1990 the time of the unification of Germany, i.e. until the end of 1990 allowed only for marginal and superficial change within the administration for East German Universities. Instead of decommunisation only a change of tapestry was achieved.